

**GWAGWARMAYAR MALAM MAIKATURU DA
MALAMAN KASAR HAUSA**
(DARASI GA MALAMAN YAU, KALUBALE GA NA GOBE)

DAGA

**FARFESA ALIYU MUHAMMAD BUNZA
SASHEN KOYAR DA HARSUNAN NIJERIYA,
JAMI'AR USMANU DANFODIYO
SAKKWATO.**

**Takardar Da Aka Gabatar ATaron {Ara Wa Juna Sani A
Bukukuwan Shekara 200 Da Kafa Daular Musulunci Ta
Sakkwato, Mai Take. Gudummawar Malamai, Wanda Aka
Gabatar A Makarantar Hardar AlkUr'ani Da Ilmukan Musulunci
ta Attahiru Bafarawa, Sakkwato,
Daga 23 – 25, Yuni 2004.**

**GWAGWARMAYAR MALAM MAIKATURU DA MALLAMAN
KASAR HAUSA:
(Darasi Ga Malaman Yau Kaluballe Ga Na Gobe)**

Daga

**Aliyu M. Bunza
2004**

Gabatarwa:

Guguwar jihadin karni na goma sha tara (kn.19) a kasar Hausa ta samu ginuwa a kan tubali mai karfi na karatu, da karantarwa, da wa'azi, da aiki da wa'azi, da rubuce-rubuce masu ma'ana da suka ci gaba da bai wa kainuwar masu jihadi ruwa har ya zuwa yau. Makasudin wannan mujalla shine, kallon gwagwarmayar malamai wa junansu a kan abin da ya shafi malanta da ayyukan malantaka. Gudummuwar malamai ga kafa daular Musulunci a kasar Hausa ba 'yar karama ba ce. Rawar da Malamai suka taka a karni na sha tara ita ce makamin farko na tunbuke gwamnatin gargajiya na Sarakunan Hausa da tabbatar da gwamnatin adalci ta Islam karkashin jagorancin Shehu Usmanu Danfodiyo. A karni na ashirin, Malamai ba su ba da kai bori ya hau ba ga tsarin yaudara na Turawan Mulkin Mallaka, da su aka yi ruwan kibau, da luguden masu, na mai rabon ganin badi ya gani. Daga tsakiyar karni na ashirin (kn.20) zuwa goshin karni na Ashirin da daya (kn) 21) wasu bakin abubuwa suka fara shiga al'amarin Malamai a kasar Hausa. Domin mu kyallaro hakikanin

yadda abubuwan suke, sai na ari hikimar Karin maganan da ke cewa, "da tsohon zuma ake magani." Don haka, na gayyaci Malam Abubkar Maikaturu Alkanci Sakkwato domin ya yi muna jagora. Idan haka ne kuwa, ya kyautu mu san wane ne Abubakar Maikaturu? Da wane dalili na zabe shi ya zama jagora ga irin wannan gagarumin aikin da ya taso jiya da yau, ya kuma kyallari makomar gobe? Da fatar kayan cikin wannan takarda zai warware bakin zaren dukkanin hasashe – hasashen mai hasashe.

1.0 Wane Ne Maikaturu?

Sunan Malamin na yanka shi ne Abubakar amma lakabinsa na Maikaturu ya fi shahara ga bakunan abokan karatunsa, da dalibansa da mutanen garinsa, da 'yan'uwansa, da kuma rubuce-rubucensa. An haife shi a Alkanci Sakkwato a shekarar 1897 ya kuma riga mu gidan gaskiya a shekarar 1947, ya rayu tsawon shekara hamsin (Sakkwato, 1983:2). Malam Abubakar sunan mahaifiyarsa Madibbo, sunan mahaifinsa Ibrahim Maigandi dan Sarkin Musulmi Attahiru Alu, Dan Shehu Usman Danfodiyo. Malam Abubakar, dan sarauta ne kuma ya yi Zamani da sarakunan Musulunci shi da Daga Abdurrahman dan (Atiku (danyen kasko) 1891 – 1902 har ya zuwa Sarkin Musulmi Abubakar Na III 1938 – 1988. Mallam Abubakar Maikaturu ya rasu cikin shekara ta tara ga mulkin Sarkin Musulmi Abubakar III. A wannan bagiren babu laifi idan muka ce, Abubakar Maikaturu ya ga jiya ya ga yau na tarihi da halayen Malaman kasar Hausa.

Ta fuskar karatu kuwa, da ma nan ne Abubakar ya shahara ya zarce tsara. Abubakar ya yi karatu ga mlamai da dama cikinsu akwai Malam Musa na Unguwar Assarara a Sakkwato, da Mallam Bube mutumen Gwandu, da Malam Awal na Ranganda kasar

Gwadabawa, da Mallam Uban Doma Garba, da Sauansu. Ya ratsi littattafan Furu'a, da Hadisi, da tafsiri, da luga, da Nahawu, da Balaga, da tariji, da makamantsu. Don haka ina ganin tabbas ban yi zaben tumun dare ba, idan na yi garkuwa da Abubakar Maikaturu. A fagen waka an kiyasta ya rubuta fiye da dubu biyu (2000) cikin Hausa da Larabci, da Fulatanci, da Zabarmanci (Sakkwato 1975:6). Abin ban sha'awa shi ne da yawa daga cikin wakokinsa sun fuskantar matsalolin zamaninsa ke ciki musamman 'yan uwansa Malamai da dalibai.

2.0 Wane Ne Malami?

Kalmar "Malami" asalinta daga Larabci take ba Bahaushiya ba ce (Bunza (1999). Gabanin bayyanar Musulunci a kasar Hausa wannan kalima babu ita, bayan da Musulunci ya samu karbuwa karatu ya samu gindin zama a kasar Hausa, Malantaka ta bayyana, (Musa 1999). A al'adar Bahaushe Malami na da wasu sifofi bayan na karatu da koyyarwa wadanda ake iya rarrabe shi da wadanda ba Malamai ba, (Bunza, 1999). Daga cikin sifofinsa akwai tsarin suturarsa ta fuskar nadi da kawaicinsa, da kadaitarsa, da kamun kansa, da dai makamantsu. Duk da haka, kowane mutum na iya ya ari wadannan sifofi da gangan ko ga dabi'a har a yi masa zaton Malanta ko da bai san ko bihin ba, (Imam, 1933).

A mahangar Malamai yan'uwansu Malantaka ta wuce yadda na bayan fage ke kallonta. A mizanin masana Malantaka ita ce, samun karatu sahihi mai tushe da aka nalto shi ga wani ko wasu masana bisa tsarin koyo da alibtaka. Haka kuma, ya kasance an samu aminta ko yarda daga malaminsa in da aka koyo shi ta cewa, alibin ya fahimci abin da ya koya yana da damar ya koya wa wani. Bugu da kari, a idon malamai ba a zama malan ko a karbi

sunan malam' ba a ratsi ayyukan malamai ba, aka lugude su, suka yi taushi a zuci suka kuma yi taushi a wajen falarsu gare shi. A ka'idar malamai, malam ba wa'azi da karantarwa kawai ke tabbatar da zamansa malam ba, aiki da abin da yake fada da koyarwa suna daga cikin malanta.

3.0 Malaman kasar Hausa

Taken mukalar ya nuna wannan takardar za ta ba da karfi ga gwagwarmayar Abubakar Maikaturu da Malaman kasar Hausa. Don haka, akwai bukatar a san wadanne ne malaman kasar Hausa?. A mizanin Malam Abubakar Maikaturu cikin wakokinsa da yake yawaita ambaton Malaman kasar Hausa, yana nuna cewa, duk wani malami da ke raye a farfajiyar kasar Hausa shi ne malamin kasar Hausa.

Babu shakka, gano hakikanin iyakokin kasar Hausa abu ne da ya sha dauki ba dadi tsakanin Hausawa. A takaice, kasar Hausa tana cikin yankin Arewacin Nijeriya ta yanzu da kuma sassa daga cikin Jamhuriyar Nijar. A idon Malam Abubakar Maikaturu Malaman Sakkwato su ne Malaman kasar Hausa. Ba zan musanta malam ba, amma wannan takardar hasashenta shi ne, kabilu da yawa sun tattara a kasar Hausa bayan jihadin karni na goma sha tara (kn.19). Daga cikin manyan kabilun akwai Fulani, da Nufawa, da Azbinawa, da Zabarmawa, da Barebari, da Larabawa, da makamantansu. Daga cikin wadannan duk wanda ya rayu a kasar Hausa ya yi karatu a ciki ya koyar a cikin, yana daga cikin malaman kasar Hausa ko da kuwa ba Bahaushe ba a nasabarsa ta zuriyarsa. Wannan mujallar madubinta yana kallon dukkanin wadannan malamai.

4.0 Gwagwarmayar Abubakar Maikaturu

Ya kyauṭu a nan mu kalli irin gwagwarmayar da ḥnuke nufi ta malam Abubakar Maikaturu da takwarorinsa. Irin shaharar Malam Abubakar Maikaturu ba za a rasa wasu littafai da ya rubuta ba. Duk da haka, ni zan tsakaita nazarina a kan wakokin da ya rubuta na Hausa kawai. Ban rena da sauran sassan kokarinsa ba, sai dai na fi ganin gwagwarmayar da ya yi ta fuskar rubuce-rubucen wakokinsa . Don haka, wannan takarda za ta kalli wasu daga cikin wakokin Mallam Abubakar da suka shafi malamai kawai.

Zaben da aka yi wa Malam Abubakar Maikaturu na ya wakilci sauran Malaman kasar Hausa ya dace sosai, domin:

- (i) Ya samu rayuwa da wadanda suka shaki kamshin jihadi, kana kuma ya rayuwa bayan mulkin mallaka.
- (ii) Malam Abubakar malami ne mai cin gashin kansa da ya isa a kira shi malami ya karbi ba fariya.
- (iii) Malam Abubakar dan jinin sarautar Daular Musuluncin Sakkwato ne, don haka ya gaji ya fada a saurara masa domin ba talakka ne da za a ce huce haushi yake yi a kan wasu ba.
- (iv) A cikin jerin marubuta wakokin karni na ashirin bayan jihadi zuwa yau, babu wani marubuci da ya fi Malam Abubakar Maikaturu fice a fannin waka.
- (v) Daga cikin marubuta wakokin jhadi da bayan jihadi, Malam Abubakar kadai aka samu wakokinsa biyu da ya dora jigonsu a kan Malaman kasar Hausa, fitacciya cikinsu ita ce: "Ina mai son ya san ulama'u Hausa?"

Matukar wadannan dalilan da na ambata guda biyar bisa ga tafarkin suke, to, ke nan za ku yarda da ni cewa, ban yi zabon tumun dare ba da na zabi Malam Abubakar ya wakilci malaman

bayan jihadi ga gwagwarmayarsu da Zamani. Haka kuma, ba a yi ha'inci ba idan aka kalli lokacin da ya rayu da nasabarsa da karatunsa da ficensa ga karatu da koyarwa da rubuce-rubuce.

4.1. Siffar Malami da Malanta

A kasar Hausa akwai wasu sifofi da suka fi kadaita da kebantuwa ga Malamai da almajirai kawai (Bunza, 1999). Mujaddadi dan Fodiyo da ya ga tsirin wajannan sifofi ga jama'a domin gudun a harantawa wasu jama'a aikata wata sunna sananiya da malam kawai aka sani da ita kamar daura rawani, sai ya tsawaci jama'a a kan hanawa wanda ba malami ba yin sa, (Siddiqi, 1989), Gwagwarmayar Maikaturu a nan, ba ga jama'a take ba ga wasu masu labewa ga sifar karatu ce, su nuna Malamta, ko su labe ga malanta su aikata aikin assha ko su yi alfahari da malanta ko nasabar malanta don kare kai Duniya da lahiria. Dangane da masu kari da kawaici da kame kai babu karatu yana cewa:

*"Wajansu sun Jarma mutum shi kame,
Shi at karatu hankali ya dame.
(Wakar 'Yan Jihadi)*

A ganin Maikaturu irin wadannan suke labewa ga malanta su cuci mutane, don haka yake kira ga wanda bai san su ba cewa:

*"Don kas su cuce ka shuyukal jahli,
Ba a bijan su sai wurin raba mali"
(Wakar 'Yan jihadi)*

A fagen alfahari da karatu da gadonsa irin na sarautun gargajiya Maikaturu, ya lura da Malaman kasar Hausa sun yi nisa ciki. A cikin gwagwarmayarsa ta rubuce – rubuce yake tsawatar malaman kasar Hausa da cewa:

*"Bari takamat dan Mallami kake Mallami
In ya bi Allah can garai ba kai ba*

(Wakar Imsaki, bt. 9)

Maikaturu ya lura cewa a zamaninsu malantaka da yin wa'azi da tara littatafai da bude makarantu ya kusa ya zama abin gasa da kawa da bijan shiga ga hukuma da jama'a. A fahimtarsa ba don haka ake karatu da malanta ba, don haka yake zargin masu irin dabi'un da cewa:

*Bari takamat taron gafakkoki tutut,
Ba ka gyara aikin zaidu ba haka nan ba.
Bari takamat ka tara yara da alluna,
In ba farillat ainu ba ka yi mutum ba.*
(Wakar Imsaki, bt. 10-12)

Babu shakka wadannan abubuwa da Maikaturu ya zana suna sun yi canjaras da dabi'un masu kirani kansu malamai da shehunai na wannan karni. Dalili kuwa shi ne wa'azin dabani, aikin dabani, karatu dabani da littatafan da aka tara. Haka kuma, makarantun an yi garkuwa da su ne domin biyan wata bukata ta dabani. Bayan lafawar jihadin karni na goma sha tara, wadannan abubuwan da Maikaturu ya lisafa suna daga cikin abubuwan da suka gurbata Malamai da malanta a kasar Hausa. A hakikanin gaskiya gabani jihadin Shehu an jahilci hakikanin malanta don haka Hausawa ke cewa da zarar mutum na malami duk abin da yake yi na banna dan Aljanna ne kar ka zarge shi. Wannan fahimtar ta ci gaba wanzuwa har bayan jihadi. Duk da kasancewar Maikaturu Malami bai hana ya yi gyara a kan wannan fahimtar ba. A bisa irin wannan fahimtar yana cewa:

*Alhamdu Lillahi da gane ilmi
Ba shi tare mutum shiga jahimi*
(Wakar Wa'azu, bt. 41)

4.2 Ci da Addini:

Addini bai haramta wa kowane mutum yin safarar da za ta amfane shi da kare mutuncinsa ba matukar dai nassi bai zo da haninta ba. Wasu Malaman kasar Hausa sun dauki malantaka wata sana'a ta musman da za a labe gare ta ana ci da addini. Tattare d samun nassoshin asali da yawa da suka yi hani a kan ci da addini malaman kasar Hausa ba su waiwayo ba. Babban abin da ke haifar da ci da addini in ji Maikaturu shi ne

*Wai su nufinsu dai a ba su girma,
Na Duniya ba su bidat makoma*

*An taba girma bisa take nassi,
Ga wanda an ka san shi ya hanisi
(Wakar 'Yan jihadi, bt. 35-36)*

Abin da ke sa malami take nassi, shi ne kwadayin da son jin dadi kamar yadda kowane dan dandi ke son ya ji dadi. Haka kuma bidar girma ga wadanda ba a hannunsu Allah Ya sa girma ba, wato shugabannin Zamani da masu rike da karhen Nasara (kudi). Mutanen da suka kasance da wannan sifar ta ci da addini, ba addini suke yi ba. in ji Maikaturu domin.

*"Sun mai da dinunsu bidat sulalla
Su girmama ka in akwai sulalla"*
(Wakan Halin mutane, bt 31)

Idan muka kalli wannan jawabi na Maikaturu ido biyu za mu ga cewa , ya yi canjaras da nassin Bakdamiya da ke cewa:

*"Babu mai girma sai fasiki
Sai shakiyyi shi aka wa Ladab"*
(Bakan damiya, bt)

Yau Malaman da ya kyautu a ce su ke haska wa janja'a haske su ga hanya madaidaiciya da su da fasikan mutane da shakiyyai fara daya suke rabo Saboda kwadayi da ci da addini. Duk wanda ke ba su abin Duniya shi ne mutumin Kirki ko da kuwa ya fi kowa fajirci a zamaninsa.

4.3 Karancin Karatu:

Hausawa na cewa, karamin sani kukumi ne Maikaturu ya kalli wannan Karin magana da idon basira ya hango cewa, daga cikin abubuwan da suka zube darajar Malamai da malantaka a kasar Hausa shi ne, karancin karatu ga masu wa'azi da rashin kaifin hankali bincike. Dalili kuwa shi ne, kwazon karatu da bincike daban, yadda ya kamata a sarrafa ya shiga kunnen masu sauraro daban. Rashin gane haka na daga cikin alamomin karancin karatu wanda zai sa mai shi da mai saurarensa cikin kukumi. Dubi yadda Malam Maikaturu, ya fuskanci wannan matsalar yana cewa;

*“Mu gode Jalla Wanda yai ulama'u
dagga cikinsu an ka san dalaba'u.”*

*“Mun za ka karshen Duniya dalibbai,
Sun rikice sun zama duk Mallamai.*

*“Shedanu ya sa su nadin rawunna,
Da kibru ban ce rawani na sunna”
(Wakar Mallamai)*

A wannan Zamani Malam Maikaturu yana ganin Malamai daban dalibai daban, kuma kowa ya san matsayinsa. Da abu ya soma sauwawa a zamaninsu ban ce namu ba, sai masu neman karatu suka fara karbar sunan Malamai. Da zarar aka kira dalibi Malami ya karba, to, ya fara rikicewa daga nan sai fara fataowowin da suka wuce karatunsa wannan shi ne kofa ga kowace irin

masiba ta rikicin addini da rudewar Duniya. Duk da sanin cewa, wannan na daga cikin alamomin tsayin kiyama, amma kuma Shaijan ne ke kaja musu turunsa. Da tafashen Shaidan suka kai musu karo suka zuga su, sai suka nada rawunnan Malanta don girman kai da bidan fice. Kwantar da hankali kawai ka duba ka gani, yau wane mai wa'azi ne ba "Shaikh" ba? Kai hatta da kuskure ka yi ka kira sunansa gaya ba ka sa Malam ko Shaikh ba, ba zai karba maka da fara'a ba. Wannan shi ne Maikaturu ke cewa rawunnan Shaidan. Allah ya tsare mu. Amin!

Maikaturu bai yanke kauna da ci gaba da gwagwarmaya da wadannan Malamai ba, domin damahar su dawo su gyara. Ya kira takwarorin da cewa:

*Yi babbaku Zaidu ka san kira'a,
Ka gane dolge kak ka yo jara'a*

*Ka koyi Tajawidu zama Rasuli,
Ya yi shi gun Ubayyu ya khalilu.*

Duk ga fununu Nahawu shi ne a'ala,
In babu li'irabi a sake kaula.
(Wakar Mallamai)

Abubuwan da Maikaturu ya jera a nan, na sanin babbaka da farfaru da tajwidi da sanin mafitar harufa da kyautata tauhidi da nahawu, su ne tushe ga addini, kokari ko shagaltuwa ga wa'azi da karantarwa a manta da su kure ne. Malaman kasar Hausa da Maikaturu ya rayu da su dan kurensu ke nan da ya hango. Tabbas! Har yanzu ba ta sauva zane ba idan aka dubi wadanda ake ce wa Malamai a zamaninnu suna tinkaho da sunan. Yau Malami nawa ya kiyaye wadannan gabarin ya fara hawa karagar wa'azi ga mutane? Wannan na daga cikin gwagwarmayar

Maikaturu da Malan kasar Hausa. Da Maikaturu na tare da mu yau a raye da sai mu ce ya sake fadada wakarsa da wannan Zamani, Sakamakon karancin karatu da bincike shi ne sai kowane mai sunan Malam ya fara fashin bakin Alkur'ani da fahimtarsa da yadda yake ganin ya kamata. Don haka Maikaturu ke cewa:

*"Kwaf fadi kur'anu da hankalinai,
Ran lahirra gobe wuta rabonai.
Hakikatan Annabi yaf fade shi,
Zancen Rasulillahi ba shi tashi".
(Wakar Mallamai)*

Babu abin da ya haifar da mafi yawan fitunnu rikice-rikicen addinin wannan Zamani face kowane mai sunan Malam da hankalinsa na tuwo yake fashin bakin Alkur'ani. Idan muka kula da wannan darasi a yau, zai zama kalubale ga Malaman kasar Hausa na gobe.

4.4 Neman fice Da Suna:

Lokacin da mujaddadi ya fara kira zuwa ga jihadi wannan kasar Malaman kasar Hausa sun zarge shi da son fice da son a sani (Jibril, 2002). Da yake neman suna da fice ba su ne cikin kirjinsa ba, manufarsa Allah da Manzonsa sai kuwa Allah Ya ba shi nasara Ya kuma daukaka al'amarinsa. A ganin Malan Maikaturu, bayan wafatin Shehu Malaman kasar Hausa sun shiga tarkon da suka hada wa Mujaddadi. Dalili kuwa shi ne, za ka ga kowane Malami kokarin ya ke a san shi, a san da zamansa a ce ya fi tsaransa sani da iya bayani domin neman shiga ga hukuma. A ganin Maikaturu babu laifi a ce ka zama ma'arufi ga wani fanni da za ka amfani jama'a da shi a karu da kai ba don ka karu da mutane ba. Don haka yake cewa:

*Yi kokarin makharijil hurufi,
Ka san su sannan ka zamo ma'arufi.*

*Bayan su sannan ka sano sifatu,
Don ka fadi bi afsahil lugatu.
(Wakar Mallamai)*

Babu shakka, shahara wajen karatu da koyarwa da ban take da shahara da fice a idon mutane domin neman su san an sani. Shahara ta farko tana bangon gabas, ta biyu kuwa tana bangon yamma tsakaninsu da juna nesa-da-nesa Karen Maikomo.

Idon ka ga ana neman fice girma ake son a samu. Idan mai karatu ya kudurci neman girman Duniya ga karatunsa aikinsa zai baci ya rasa nan ya rasa can. Da Malam Maikaturu ya hangi matsalar cewa ya yi:

*Duk galibin ilmi na yau don girma
Su ka bide shi ba nufin makoma.*

*Hanya guda mutum shi kai shi zamna,
Shi dora gargaji shi ce shi dai na.
(Wakar Mallamai)*

A fadar Maikaturu a can da fanni daya kawai za a san nan mutum ya iya, ya dinga kirari da ita cewa Malami ne babu kamar sa. A yau za a ga ko hanya daya ba a sani ba, amma ana kirari da cewa karfi ya kawo tsaro ya debe. Da daliban kasar Hausa na wannan Zamani sun kalli wannan fahintar Malam Maikaturu da idon basira za su tabbata da su yake magana ba da Malaman kasar Hausar zamaninsa ba.

4.5 Gidadantar da Karatu:

A kowane Zamani ilmi ba bagidaje ba ne ya fi komai wayo daga cikin abubuwan da ke da wayo a zamaninsa. A ka'idarsa ga kowa ana iya a neme shi musamman in an yi kanfarsa. Gidadantar da karatu shi ne, cewa wanda ke karatu gidan Malam wane ba ya zuwa gidan Malam wane. Haka kuma cewa, dan mazhaba kaza ko dan darikar kaza ko dan kungiyar kaza ba zai hada da kowa su yi musayar karatu da fahinta a addini ba, wannan kure ne babba. Sirrin da ke ciki shi ne, ba a shuka gaskiya ba, haka kuma ba a karantar da sunna ba, don haka ake son a sa mabiya cikin kangin da Allah da Manzonsa ba su sa su ba. Masu irin wannan ra'ayin sun fara karatu ba su gama ba suka bude makaranta, wanda ya wuce su ba su yarda da shi ba, na baya gare su jahili ne, tsaransu abokin adawa ne, mai bin su, shi ne Musulmi wanda ba ya tare da su bai gane addini ba. Dubi yadda Malam Abubakar Maikaturu ya yi darzajen wadannan bayanai kamar haka:

*Hanya guda mutum shi kai shi zamna,
Shi dora gargadi shi ce shi dai na.*

*Shi dora cewa wane bai sani ba,
Shi hau ma hanyag ga da bai sani ba.*

*Mai yi garai ba shi zuwa ga kowa,
Shi mai da ilmi bisa kansa wawa.*

*In ji ya zo shi daura kumburi,
Duk haka gemu suka yi da shagiri.*

*Kowa shi zamna wada an ka ba shi,
Ba su hakan ga don sabadda kishi.
(Wakar Mallamai)*

Wannan muguar dabi'a ta darikantar da karatu da kungiyantar da shi, shi ya gurgunta zimmar Musulmin wannan Zamani. Idan aka ci nasarar cire wannan akidar a zukatansu watakila, kanunsu ya hadu.

4.6 Hassada Ga Malamai:

Bayan da gidadancin karatu, gwagwarmayar da malam Maikaturu ya fuskanta da Malaman kasar Hausa ita ce ta hassada. A ganin Malam Maikaturu matukar ba a ture hassada ba, gwagwarmayar Malamai da kafirtaccen tsari ba zai ci nasara ba. Ya kyautu a ce, kowane Malami ya san matsayinsa da irin munzilin karatunsa, abin da bai sani ba ko bai iya ba yaba masanan wurin gari kawai ya rufawa kansa asiri. Dubi yadda Maikaturu ya fuskanci wannan matsalar yana cewa:

*Na san garin ga sad da babu Malami,
Sai Bube shi dai aka ce ma alimi.*

*Duk wanda ab bayansa dalibina,
Duk wanda bai zo ba mu'anidi na.
Wanda ka bin sa Abdu na waziri,*

*Da ga Buhari Mallami munjiri.
In ga wadanga wa ka iddi'a'i?
Shi amshi Mallami shina niza'i.
(Wa}ar Mallamai)*

Duk da kasancewar Maikaturu Malami bai hana ya yi nuni ga wadanda suka yi fice aka san su ba. A koyaushe yakan nuna babu tamka ga Malam Bube ga karatu. Daga Malam Bube sai Malam Abdullahi dan Buhari su ne aka aminta da zamansu buwayayyi ga fannonin karatu. A can zamanin, wanda ba su ba duk komai hazakarsa dalibi ne, ya kuma aminta ba ya jayayya, kuma zai je gun su ya durkusa ya karbi karatu. Ga al'adarsu, ko da ka kai ga Malami ba zai hana ka zuwa ka karbi karatu ba domin kore adawa da hassada. Bugu da kari, a zamaninsu babu mai karba sunan Malam ya dinga jayayya da masana. A ganin Maikaturu babu sabani an sakar wa Malam Bube shugabancin karatu in dai cikin

Sakkwato ne da gewayenta. Maikaturu ya kara tabbatar da wannan a wakarsa da yake cewa:

Mu ambaci Bube shi ak kai ga ilmi,
Zama mutafannina ba shi sauna.
(Wakar, Ina mai son shi san Ulama'u Hausa)?

Halinka da hassada da kabilanci da tattare da irin wannan baiwar da Allah ya bai wa Bube, wasu daga cikin Malaman Sakkwato suka hau dokin hassada na cewa bakin Malamai Hausawa (Yahya, 2004) suna son su mamaye wa 'yan gida wuri. A cikin wata waka Malam Maikaturu ya zo da irin wannan hasashe yana cewa:

"An yi adibi mutafanninina,
Ambaci Bube sai su ce bako na."
(Wakar 'yan Jihadi, bi. 59)

Ko kusa hassada ba ta shafi Malam Maikaturu ba irin ta Malaman zamaninsa, domin ya ci ga bada lisafa masanan zamaninsa a }asar Hausa da fannonin da Allah Ya ba su kamar haka:

Hakikan Rugga shi kan Mallami na,
Ka karbi batun ga ya kai sahibina.

Da Tauhidi da sufi har hadisai
Na shaikhu suna ga Musa Mallamina.

Sanin lugga babu tamka tai ka rantse,
Da Hausa da Gwandu duk ya tsere kowa.

Da Tafsiri Ahadissan ga manya,
Bidas su ga Abdu Alkali ubana.

Sanin Sani da Awwal na ga Awwal,
Da su yat tsere Mallammai ga suna.

Ina mai son shi san fannin Furu'a?
Shi zo shi ga Shehu dole shi yad da kowa.
(Wakar ina mai son ya san ulama'u Hausa)

Haka dai Malam ya ci gaba da jera sunayen Malaman kasar Hausa na zamaninsa da nuni da irin fannonin da suka iya suka shahara a ciki. A kiran da yake yi wa Malamai 'yan'uwansa cewa, kowa ya je gun wanda ya san ya fi shi sanin wani fanni ya koya gunsa. Da Malamai za su bi wannan shawarar da ba mu fada cikin halin da muka fada ciki a yau ba. Idan kowa ya kiyaye fanninsa aka bar wa kowa ya yi fatawa gefen da ya shahara aka san da shi, da yawo da hankalin mutane da sunan mazhabanci ko darikanci ko kungiyanci ya ragu, a wannan Zamani namu. Me ke haddasa wannan illa wani ya fada gonar wani bai san hawa ba bai san sauva ba ya ce tasa ce? Idan aka kula sosai, fitinun da wasu Malamai ke haddasawa duk ba a cikin fannin da suka sani ba ne linkaye ne suka yi suka yanke danyen hukunci cikin rashin sani ko ganganci.

4.7 Malaman Fada:

Fada matattara ce ta Gogarma ko sarki ko hakima ko dagaci ko Gwamna ko shugaban kasa da dai makamtansu. Abin nufi a nan shi ne, duk malamin da ya samu kansa cikin irin wannan matattarar yana da ban tausayi. Na farko dai ba a zaman fada sai da kwadayi, motar kwadayi kuwa tashar wulakanci take sauve fasinjan da ta dauko. Na biyu, idan babu kwadayi, da wuya a zauna fada a fadi gaskiya sai dai a yi wa karya gyaran fuska. Na uku, duk al'majirin da ya kusanci fada da wuya a raba shi da hassada ga wadanda suka ki kusantar fadar. A fadar wasu

masana duk Malamin da ka gani fada akwai wani apu da yake kariya da ba ilmi da malanta ba. A ra'ayin Maikaturu cewa ya yi:

*"Bari mallamin da kag gani ga fada,
ya saki sunna ya shigan ma tada".
(Wakar Mu roki Jalla Alimul Guyubi)*

Wasu Malaman karshen Aliyya cewa suke yi ai ko Shehu Danfodiyo da bai shirya da sarakunan zamaninsa ba, ya zauni fadarsu, da bai ci nasara ba. Kaico! Allah wadaran naka ya lalace in ji Bauna da ta ga shanun noma. Wadannan 'yan barandar hukuma sun manta da cewa, da yadda suka yi haka Shehu Mujaddadi ya yi da ba a yi jihadi ba balle a tsayar da Shari'a a kasar Hausa. Daga cikin Malamai na wannan Zamani ra'ayinsu a kan hulda da azzaluman Zamani ya bambanta kamar haka:

- (i) Wasu na ganin a yi fito-na-fito da hukuma a dinga suka da sara da sassaka sai gamji ya gaji ya fadi da kansa.
- (ii) Wasu na ganin dole a bi duk wanda yake Shugaba, ba tare da jayayya da shi ko adawa ko sukan manufofinsa ba
- (iii) Wasu na ganin ba su yabon hukuma kuma ba su sukarta balle adawa da ita. A ganinsu, su dai tsaka-tsaka suke.
- (iv) A ganin wasu, babu laifi a yaba abin yabo idan an gani, amma kuma wannan ba zai hana a yi kakkausan suka ga abin suka ba.

Kashi na farko sun dan tsaurara domin ana son a rika sara ana duban bakin gatari. Kashi na biyu, an bar su baya tuni, domin hukumar da ta tsayar da shari'a a kan adalci kadai za a bi babu

adawa. Kashi na uku kuwa, sun tsaya mugun wuri domin ba zai yiwu mutum yana tsaye ba kuma yana zaune duk a lokaci daya don haka su tuna da zancen Attahirun Amadu da ka cewa:

*Cikin biyu sai a zabi guda a dauka,
Walau tashi, walau a bi Annasara.
(Wajar Annasara, i)*

Kashi na hudu kuwa a ganina suna kusa ga sawaba domin an ce mutum duk dan tara ne bai cika na goma ba. Lokacin da yake dan tara a hasa masa wuta a gargade shi zuwa goma. Idan kuwa ya cika goma, to, ba laifi ba ne a ce masa madalla! Duk malamin da ke gwagwarmaya da kashi uku na farko da wuya ba su kai shi ga mahukunta ba domin a gama da shi. Duk wata shiga da wani malami ke gani yana da ga masu hukunci ya ji tsoron kai sarar takwaransa malami gare su. Dalili kuwa shi ne, mutum ba zai nashi kansa da wuka ya yi kirari ba. Haka kuma, komai kule-kullen mai kulle-kulle ba zai tsallake tarkon Allah ba. Don haka Malam Maikaturu ke cewa:

*Bari takamat kai Mallamai ga sarakuna,
Kissakka babu ta Jalla don bai so ba.
(Wakar Imsaki, bt .20)*

A gaskiya idan huldar malami da hukuma ta wuce ta nasiha da gargadi wani abu na iya ya shiga ciki na dabirta alkiblar karatu. Malaman fada a koyaushe hukuma ta zo da wani abu sabo sai sun yi kanikanci gyara shi. Haka kuma, komai zaluncin hukuma ko da ta yi adawa da Allah da Manzo ga hukunce-hukuncenta sai sun gyara ta sun ce a bi ta. Don haka Maikaturu ke jan kunnensu da cewa:

*"Bari kawo tawili ga bacin Zamani,
tuba ga yin aikin ga dai am magani,
kowac cika bisa wanga aiki ya boni,
kowa ka begen zalumi bisa mumuni,
Ya sai jahannama mai yawan garwashî".
(Wakar Masu Halin yin Kissoshi, bi 11).*

Wasu Malamai dan abin da suke samu na abin hawa, da sutura, da kujerin Hajji, da Umara, da saka su cikin harkokin hukuma na yaudara shi ke sa a koyaushe suna baya gare ta. Wannan yar wadatar da ba ta wuce daga hananu zuwa baki a karkare a masai ba ta bar ruda su. Maikaturu ya ce, kula da makoma ya fi dan dadin da za a ji gobe lahira a yi kuka mai yawa. Dubi yadda ya fuskanci abin komar haka:

*Lura da manyan namu duk sun wurwuce,
Manyan ganiyyai masu jinkai sun wuce,
Mu ko da an nan ga mu duk mun barkace,
Go mace mai kyawon kafafu mun ka ce,
Mu ba mu so sai mace mai tarkoshi.
(Wakar Masu Halin yin Kissoshi, bt. 17)*

Bari in hada ku da Malam Sambo Wali, ku ji irin ra'ayinsa ga wannan matsalar da Malam Maikaturu ya tusgo:

*Mik kai Mallami gidan gwannati ban da waita?
Niyyatai guda ta ya sami kafa ta cuta,
Babu kira da kyafatowa ga tabazgararta,
Tsarki Ubangiji Mallami an kama bauta,
Ba a haye siradi da alhukkan kasag ga.
(Gaskiya Mugunyar magana)*

Ga wani Mallami can da Malfatai da sanda
Ya shawo nadî ka ji tsohon dan baranda
Ofis za shi na wajen manyan 'yan ta'adda
Don ya matsa su ba shi mamba koko takardar

"Tenda" don ya toye kuddin jama'a kasar ga
(Gaskiya mugunyar magana, bt. 41 – 42)

Kutsawar Malamai cikin mayaudaran Zamani da mara musu bayda yaba su a idon Talakawa da masu hakkin da aka ci hakkinsu, shi ya zubar musu da }ima a wannan karni. Tilastawa kansu cewa, sai sun ji dadi ta kowace fuska ta halal, ko roko, ko bara, ko kutsawa tare da masu kutsawa, shi ya sa wa'azojinsu ba su tasiri a zukatan mutane. Cikin irin wannan mugun Zamani da babu ruwan shugaban da wanda yake shugabanci balle tsare amana da adalci, Malamai suka kutsa kai a yi da su. Fitinar ta yawaita sosai har ya kai, Malam Maikaturu na cewa:

"Allah tsare mu da Zamani yau ya kade,
An girgije iccen mutunci ya tude,
An dauke tabarmat amana an nade,
'Ya'yan dabinon gaskiya an karkade,
Yau ba amana sai yawan alwashi".
(Wa}ar Masu Halin Yin Kussoshi, bt.20)

Babu wai, ga hasashen masu hasashen makomar Malamai da addini cikin wanna karni suna gani daga cikin manya – manyan cikas da addini ke samu shi ne massalolin Malaman fada, (Magatakarda, 2004) Danshabiyu, 2003, Jibril, 2004, Bunza, 1999). Gwagwarmayar da Maikaturu ya yi da su, ta ba mu hasken fuskantar malaman zamaninmu, musamman kan huldarsu da hukuma.

4.8 Kakkabar Gara ga malaman Tsibbu:

Mujaddadi Shehu Usmanu Danfodiyo shi ne masani na farko da ya fara fito-na-fito da Tsibbu a kasar Hausa (Bunza, 2004). Duk da haka, mataimakansa irin su Muhammadu Bello sun yi rubuce-rubuce barkatai na magunguna (Umar 1999). Rubuce-Rubucen

Malaman 'Yaudara shi ya fi mamaye wuri a fannin tsibbu a kasar Hausa (Gusau 198). Cikin Sha'anin siddabaru da sihiri. Malaman }asar Hausa sun yi zurfi sosai, (last 1967, Bunza, 1990, 1995 da Adamu, 1992). Malam Abubakar Maikaturu, ko kusa bai saba wa magabatansa ba ga yaki da abubuwan da suka saba wa sunna a magungunan tsibbu da makamantansu. Da farko ga wani hukunci mai zafi da ya fara gwagwarmaya da su yana cewa:

*Bari Mallami wanda ka ba da sa'a
Ba Musuluncinsa cikin shari'a.*

*Bari Mallami wanda ka hadda ramli,
Don kafiri na ya ki Arrasuli.*

*Bari malami wanda ka auna tasbaha,
Da shi da Aljanna shi debe tammaha.*

*Bari Mallami wanda ka ce wa jinnu,
Sun ka fada mai ka ji almajanunu.*

*Bari Mallami wanda ka dubin farce,
Shi sa lahan gare shi don shi goce.*

*Bari Mallami wanda ka dubin buni,
Shi fid da hatimi shi dora guni.*

*Sarkin Musulmi Bello ya soke shi,
Mai son rabo gobe shi bar duba shi.
(Wakar Mu Ro}i Jalla Alimil Guyubi)*

Wadannan abubuwa da Maikaturu ya jera na dubin sa'a, da haddi da bauta wa Jinnu, da llmul kaffi, da zane-zanen hatimai, duk suna daga cikin abubuwan da suka haifar da musibu a }asar Hausa. Haka kuma, ayyuka ne mai kai mai su ga kafirci, kamar yadda

Mujaddadi ya ambata. Ta fuskar sa}andamai da]alasumai da aza'imai ya }ara da cewa:

*Masu d]alasumi akwai hilafa,
Zuwa ga kufrinsu da anka tofa,*

Duk da haka, Malam bai bar su a baya ba, ya yi bayanin yadda abin nasu zai basance haramun, da wurin da kafirci zai iya ya shiga ciki. Abin ban haushi, wasu Malaman Arna suke yi wa tsibbu. Dubi yadda Malam ke lisafa su kamar haka;

*Da masu alluna su kai ma kafirai,
Ba su ganin Nabiyu gobe Jahiri.
Allah shi tsarshe mu da yin rubutu,
Mui ba munafiki da masu kwanto.*

*Kway yi rubutu don shi kai ma zalimu,
Ya zama zalimi fada ma Mallami,
(Wakar Mu Gode Jalla Alimul Guyubi).*

Babban abin da Malam ke gani shi ne Malaman na tsibbu su ke daure wa azzaluman kasar ga gindi suna tarsar jinin talakawa. Don haka, yake tabbatar musu da cewa:

*Kai malami mai aiko allo ko'ina,
Kai ba ka saunat wa batacce kufru na,
In don bibar kuddi gare shi da riguna,
Kaitonka Mallam wanda kaw wa alluna,
Azzalumi na don ka san ka zan shi.*

*Kowa ka tanyon zalumi ya] daukaka,
Yas sami kafat yaudara yak kai jika,
Wannan da yai sandinga ba shi da tsarkaka,
Aya tana nan wanda duk kat taimaka,
Daidai da daidai an game sai kashi.
(Wakar Masu Halin yin kissoshi bt. 8-9)*

Ba matsibbata masu layu, da guru, da tsafi, da surkulle, da rubutun sha, kawai ke taimaka wa azzaluman hukuma ba. A wajen

ustazawan Zamani da ke fada da 'yan tsibbu a baki cikin wa'azojinsu, su ma ba a bar su a baya ba wajen daure wa azzalumai gindi ga zaluncin da suke yi. Su Malam ustazu, sun riga su kore tsibbu sun kafirta shi, babu damar a koma a yi shi, amma su ke fito da wata dabadar yaudara ta yi wa masu mulki addu'a, da wuridi, da zikiri, don kare kuje runsu da ya leke su, yana cewa:

*Wasu ba su allo sai du'a'l dai kamar,
Sun Jarma sun shiga wagga hanya sun sakat,
karya sukai hanat miyagu sun shigat,
Don addu'a suka yo ma mai zulun tutut,
shi ko shi }abe babu mai yi sai shi.*

(*Wakar Masu halin yin Kissoshi*, bt. 10)

Ashe tun zamanin Malam Abubakar akwai matsibbatan dabaru da sa rubutu bale laya amman su ake sa wa su yi addu'a a daure wa karya gindi a ci amanar jama'a a hana su kuka bale yin bore da zanga-zanga. Ba abin mamaki ba ne mu ga duk cin fuskard da shugabanni karshen Zamani ke yi wa addini daga masu cewa Malamai ne suke samun daurin gindi?

5.0 Darasi Ga malaman Zamani

Bari in yi amfani da wannan damar in kira Malamai da cewa, su sake nazarin yadda suke tafiyar da al'amuransu. Tabbas! Malam Maikaturu Musulmi ne, kuma abubuwan da yake furtawa a wakokinsa yaji su, ya gan su, ya san da su, ya san haka nan suke, domin abokin cin mushe ba a boye masa wuka. Abin mamaki sai a ga duk wani laifin da ba a zaton na bayan fage ya san da shi, ya riga ya san da shi tuni sara kawai yake kallon Malamai.

Wadannan kurakurai da suke yawaita har sun fara fita a kafofin yada labarai na duniya a fallasa su. Da ma sun tuni Makada Malaman Ibrahim Naramba]a Tubali ya ce;

*Uba: Duk dan Mallamin da ya} }i batun Allah
Yak kabe haki.*

Amshi: To Allah shi na watse kayanai

Uba: Shi kama yawo

Amshi: Yannan gidan har ya zan kango.

*Gindi: Gagarau mai buge kangara Ali 'Yandoto
Ba shi son wargi
Ba a kai mai batun banza.*

Hasashen Malam Narambada ya zama gaskiya idan mun kalli abin da ke aukuwa ga Malaman da gidajensu a kasar Hausa. Haka kuma, wani fitaccen makaJI gurmi da ya yi fice }asar Hausa, wanda ke nuna shi asali ba gadon ki]a ya yi ba, gadon karatu ya yi ga iyayensa. Duk da haka, da ya diro ta kan malaman Zamani sai da ya ce

*"Ina tsoron gatari
Ina tsaron adda
Ina tsoron Malamin
Da bai san Allah ba"*

Ashe ba karatu kadai ke ja zuwa Aljanna ba dole sai an hada da aiki. Babu abin da ya sa Makadan baka na Zamani suke kira ga Malaman zamaninsu face ganin irin halin da suke ciki na wulakanci don neman na kulkule. Wani mawakin mashaya da ya sami dan rashin jituwa da Mallami, wai don Malam ya ga sun sha giya ya ce musu 'yan wuta, shi ko sai ya ce:

*A'a Malam ka yi sabo!
"Ba allo ka ganin ma'aiki ba,
In Allo ka gani ma'aiki,
Shekarar bana danya ba ta toho,
Dud da ni, sai na yi bakwai na kaina"
(Kwara Mairuwa, Lolo).*

Idan Malamanmu suka kalli wadannan jawapai da idon basira za su ga Malam Maikaturu nasiha ce yake yi musu gabarin a fito a yi musu ature da tawaye a fagen wa'azi. Na tabbata, idan suka dauki darasin da Maikaturu ya yi musu, za su amfani sosai.

Kalubale Ga Na Gobe:

Abubakar Maikaturu Malamai yake yi wa wa'azi domin su gyara su kyautata daular Musulunci ta Sakkwato ta tsaya da gindinta. Yana ganin yadda ake ciki yanzu ba za ta kai mu ko'ina ba sai lalacewa da tabarbarewa. Idan muka auna nasihohin Maikaturu da abubuwan da ke aukuwa a zahiri za mu ga Yahudu ya ci nasara kan Malaman kasar nan.

kalubalen da ke gaban 'ya'yanmu masu tasowa shi ne, su duba wa]anda ke a halin yanzu yaya suka yi gwagwarmaya da zamaninsu? An ci nasara, ko an yi nasara a kan su? Tukuicin da ake ba malamai na motoci, da kujeri Umura da Hajji da gidajen da ake gina musu, da ayyukkan kwangilar da ake ba su, a yi kashe-mu-raba, da kwamitocin hukumar da ake sa su don su]an]ani guba su hunkace ina ya kai mu a halin yanzu? Abin da ya haifar shi ne kara rarraba kan Musulmi da mantawa da yi wa kainuwar jihadi yayyafi da zubar da darajar karatu da masu karatu. Bugu da kari wannan ta ba wadanda ko cikin dalibai bai kamata a sa sunan su ba damar shiga rigar Mallanta da karfi da yaji. Da sannu abin ya kara yawaitar masallatai kowa ya kaga nasa a san da shi, da sababbin makarantu da babu assasin ilmi na gari a ciki. Ya kyautu a kula da wannan domin baya da kura, gaba ga duhu, kuma babu farin wata samaniya.

7.0 Nadewa:

Hausawa na cewa, gaskiya ba ta neman ado ko zakin muryar zabaya. Irin gwagwarmayar da malam Abubakar Maikaturu ya yi a kasar hausa ba karama ba ce. Madalla da yake ya yi abubuwan a rubuce domin na zamaninsa su koyi darasi. Ba abin

da ya hana wa taron dangin Turawan Turai zama su mike kafafunsu a kasashen Musulmi da suka yi wa kawanyar zalunci wato, Afganistan da Irakl face cewa, Malamansu sun ki yarda da karbar tukuiçi balle kyautar girshi ta ba zata daga hannun Yahudu da 'yan barandarsu. Da malamansu sunyi irin yadda malamanmu na yau na karni 21 suka yi da tuni an gama da su ba sai an sa karfin soja ba. Tabbas, komai lalacewar Zamani idan Malamai suka kama martabar da Allah ya ba su dole a raga wa wannan al'ummar. Don haka, yana da kyau a irin wadannan tarukan karawa junna sani a rika zakulo ayyukkan magabata masu jihadi da mataimakan su domin Hausawa sun ce, da tsohon zuma aka magani. Na tabbata idan muka kalli rayuwarsu cikin natsuwa za mu rage cinikin lasifikokin yi wa wasu kirari, da kariya, da ci wa wasu mutunci da zarafi da sunan wa'azi, alhali mu hanmu wa'azinmu na bukatar wa'azi.

MANAZARTA

Abdu, Yusha'u (1985), "Tasirin waka ga al'umma, gudunmawar rubutattun wa}o}i ga rayuwar Hausawa", B. A. Thesis Bayero University, Kano.

Abduikadir, Dandatti (1976), "The role of Hausa poet", in Harsunan Nijeriya 6: 1-20

Aliyu, Muhammad Sani (1982), "Shortcomings in Hausa Society as seen by representative Hausa Islam poet from Ca 1950 to ca 1982," M.A. Thesis, Beyaro University, Kano.

Bunza, Aliyu Muhammad (1985) "Tasirin Musulunci cikin Rubutattun Wakokin Hausa", B.A. Thesis University of Sokoto.

Bunza, Aliyu Muhammad (1997) "Gaskiya ina laifinki? Sharhin Wakar 'gaskiya mugunyar magana' ta Alhaji Muhammadu Sambo Wali, paper presented, departmental Seminar C.I.S. UDUS.

Bunza, Aliyu Muhammad (1996) "Gwagwarmayar Malaman Sakkwato da dasisan nasara; yun}urin kyallaro bin tada kullin akirka cikin wa}ar Osho ta margayi Muhammad Barmu Kwasare", in Juyayin Masana, published by Translation Bereau, Usmanu Danfodiyo University, Sokoto.

Bunza, Aliyu Muhammad (199) "Gwagwarmayar Malamn }asar Hausa da Turawan mulkin mallaka, Fassara daga Turami zuwa Hausa, Ulama and Colonializing translation, editing & introduction by Omar Bello, published by miled stone publishers, Sokoto.

Bunza, Aliyu Muhammad (2004) "Hausa Medicine under the Microscope of Shehu Usmanu Danfodiyo" paper to be presented at National Conference on making 200 years of Sokoto Jihad in Kano, organized by Kano State History and Culture Bereau.

Bunza, Aliyu Muhammad (1995) "Makashin maza, maza ka kashe

shi", sharhin Wa}ar Sarkin Yaki Janborodo ta Sarkin Gwandu Halilu Tahamisin Muhammadu Sambo Wali, paper CIS UDUS.

Bunza, Aliyu Muhammad (1990) "Haya}i fid da na kogo: (nazirin Siddabaru da sihirin Hausawa)", M.A. thesis, Bayero University, Kano.

Bunza, Aliyu Muhammad (1998) "Malam: Nazarin sifofin da }umar Malami a idon Bahaushe" in Al-Nahdah a Journal of Islamic heritage, CIS UDUS.

Dangambo, Abdul}adir (1980), "Hausa wa'azi verse from ca 1800 to ca 1970: a critical study of form, content, Language and style", Ph.D. thesis University of London.

Furniss, Graham (1996) "Poetry, prose and popular culture in Hausa", Edinburgh University press, for international African Institute, London.

Furniss, Graham (1928) "The application of ethics in contemporary Hausa didactic poetry" in African Language 4:127-39.

Hiskett, Mervyn (1970), "Mamman {onni: an eccentric poet and holy man from Bojingga", African Language studies 12:71-107.

Imam, Abubakar (1933) Rewan Bagaja, NNPC, Zaria

Junaidu, Ahmad Abd Al-Rahim (1985) "The Sakkwato legacy of Arabic Scholarship in verse between 1800 –1890," Ph.D. thesis, University of London.

Kani, Ahmad Muhammad (1989) "Life and ideas of Muhammad Al-Bahari (D. 1258 A.H.)" paper presented at the International Seminar on the intellectual tradition in the Sakkwato Caliphate and Borno, CIS University of Sokoto., 4th – 14th April 1987.

Last, Muarry (1967) "Attitudes to Supernatural in Sokoto Caliphate", JHSN.

- Maishanu, Hamza Muhammad da Ainu H. (1994) "The role of 20th Century Ulama in the Spread of Islamic Education: The case of Mal. Ibrahim Halilu Marinar Tsamiya 1920 – 1977," paper presented at the National seminar on Muslims and Islamic Scholarship organized by the Center for Islamic studies at Usmanu Danfodiyo University, Sokoto 12th – 14th August 1994.
- Musa, Sulaiman (2002) "Malami a }asar Hausa", in Bichi, A Y. Kafin Hausa, A. U. & Yalwa, L.D. Studies in Hausa language, Literature and Culture, the fifth Hausa International Conference, CSNL, Bayero University, Kano.
- Nasar Ahmad, Abd Al-Rahim (1982) "The Malam in Hausa Oral narratives", in I. Y. Yahaya, A. Rufa'i and Abu- Manga (ed) Studies in Hausa language, Literature and Culture proceedings of the second International conference July, 1978 pp 512 –8 Kano Bayero University.
- Sa'idiu, Bello (1995) "The reaction of Hausa poet to western civilisation", in Harsunan Nijeriya Vol. XVII, CSNL, BUK.
- Sa'id Belllo (1978) "Gudunmuwar masu jihadi kan a dabin Hausa", unpublished, M.A. Dissertation, ABC/ABU, Kano.
- Sakkwato, Ahmad Abdullahi (1983) "Malam Abubakar Maikaturu Alkanci Sakkwato da wa}o{jinsa", B. A. Thesis, University of Sokoto.
- Skinner, Neil (1969) A Hausa poet in Lighter vein, in African languages Review, 8pp. 163-273.
- Skinner, Neil (1977) Alhaji Muhammadu Kokni: A Kano Malam Tr. & Edic, ABU Zaria.
- Talata-Mafara, Muhammadu Isa (2003) Gaskiya da rikon amana a Musulunci, published by SBI GRAPHIX Nigeria, Sokoto.
- Yakawada Magaji Tsoho (1987) "Tarkakken nazarin wa}ar kanzil Azim ta Aliyu Namangi", M.A, Thesis Ahmadu Bello University, Zaria.